

конференції. – Суми, 1994. – Частина I. – Історія. – С. 50-54. Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзинковського // Богдан Хмельницький і його доба. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Великого Гетьмана 24-25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С. 252 – 257.

5. ПСЗ. – № 20823. – 28 июня 1803 год – Т. 27. – С. 714.

6. Щербина Ф. Колонизация Кубанской области // Киевская старина.— 1883. – № 7. – С. 529 – 545.

7. Пиріг П.В. Торговля спиртними напоями на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С.9–19. Право на виробництво і продаж алкогольних напоїв було знову підтверджено 1791 і 1811 рр. Див.: ПСЗ. – № 16981. – 7 августа 1791 года – Т. 23. – С. 246–247; № 24832. – 26 октября 1811 год – Т. 31. – С. 880 – 881. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 163. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 23 – 31, 150 – 163.

8. Лазанська Т.І. Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст. // Історичні Дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип. 8. До питання про розвиток капіталістичних відносин у господарстві державних селян Лівобережної України в 30-50 рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1985. – № 9. – С. 91.

9. ПСЗ. – № 27505. – 25 августа 1818 года – Т. 36. – С. 410.

10. Вислобоков К.А. Собрание малороссийских прав, 1807 г. – К., 1993.

11. ПСЗ I. – Т.23. - № 17 393; Т.29. - № 22 615. Меморандум генерал-губернатора Репніна царю Миколі 1831 р. був опублікований: Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1863. – Т. 1. – С. 176-191.

12. Павловский И. Малороссийские казачьи полки в борьбе с поляками в 1831 году. // Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии. – 1910. – Т. 7. – С. 108 – 114.

13. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... – С. 128.

14. Там же.

15. ПСЗ. – 2-е изд. – № 5458. – 25 июля 1832 года – Т. 7. – С. 398-402.

16. ПСЗ. – 2-е изд. – № 6727. – 17 января 1834 года – Т. 9. – С. 46-52.

17. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837–1887. – Ч. 2. – СПб., 1888. – С. 18.

18. Відомості за 1782 р. знаходимо в Стороженка: Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... // КС.— 1897.— № 4.— С. 155. За 1819 р.— з доповідної записки генерал-губернатора Репніна: Краткая записка о малороссийских казаках.— С. 128. За 1837—1839 рр. див.: Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837 — 1887.— Ч. 2.— С. 18. За 1851 і 1860 рр.— з: Материалы государственных имуществ.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 188-189. Центральний державний військово-історичний архів у м. Москва. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 2 243. – Арк. 2, 13, 35, 75, 91. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 17.

19. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні.— К., 1959.— С. 25.

20. ПСЗ.— № 20823.— 28 июня 1803 года — Т. 27.— С. 712-715.

21. Полное собрание законов Российской империи II. – Т. XVII. – № 12 – С. 659.

22. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 47. – Арк. 553 – 556. О рассмотрении споров за землю между казаками и помещиками.

23. ПСЗ I. – Т. - № 24 999, № 25 3000. ПСЗ I. – Т. 13. - № 1 1189; - Т. 17. - № 12659; - Т. 25. № 18 676. ПСЗ I. – Т. 16. - № 11 926. ПСЗ I. – Т. 27. - № 20 823. ПСЗ II. – Т. 3. - № 2 447. ПСЗ II. – Т. 3. - № 4 371. ПСЗ II. – Т. 7. - № 5 457.

Володимир Гаврилов

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ: 1943-1953

(За матеріалами областей Північного Лівобережжя України)

Ставлення держави до людей, які потребують турботи і опіки, за будь-якої доби характеризує рівень її економічного розвитку і, зрештою, є показником соціальної зрілості суспільства. У визначений період переважна більшість населення особливо гостро відчувала потребу в соціальному захисті з боку держави з огляду на катастрофічні наслідки війни. Село в цьому відношенні потребувало ще більшої уваги, оскільки на

нього покладався переважний тягар регенерації зруйнованої економіки. Але тривалий час сільські жителі не мали належної системи соціального забезпечення. На пенсію жити було дуже складно. Так, пенсія інвалідові Великої Вітчизняної становила 60 крб., громадянської війни – 37,5 крб., а інвалідові імперіалістичної війни – 13,5 крб. Зовсім жалюгідною була пенсія за інвалідність, набуту в таборах, – 10 крб¹.

Відсутність спеціальних історичних праць із заявленої проблематики зумовлює як наукову, так і практичну актуальність даної розвідки. Інтерес радянської історіографії стосовно селянства визначався переважно економічними питаннями відновлення та розвитку сільського господарства. Значно менше уваги приділялося проблемам підвищення матеріального добробуту та соціального становища селян. Водночас переважна більшість досліджень носила відповідне ідеологічне навантаження. У роботах радянського періоду підкреслюється економічне зростання і покращення добробуту селян у процесі відбудови. Хоча соціальні аспекти життя села поступово стають на порядку денному актуальніше, загальноісторичні підходи до вивчення історії селянства не змінюються.

Важливих аспектів життя післявоєнного села торкається тритомна “Історія народного господарства УРСР”². Поряд з економічними проблемами значна увага тут приділяється і соціальним. Разом з тим ряд тверджень, особливо щодо соціального забезпечення селян, викликає заперечення, що і спробуємо аргументовано довести, спираючись на матеріали архівних джерел. Висновки, зроблені у згаданій роботі, були типовими для більшості праць радянського періоду.

Здобуття Україною незалежності дало можливість для утвердження нових підходів до вивчення становища сільського господарства та населення сіл післявоєнної доби. Були започатковані нові напрямки досліджень аграрної та соціальної історії. Змінилися акценти досліджень у бік гуманізації.

Війна та окупація значно погіршили становище дітей – однієї з малозахищених суспільних груп. Його вивченню присвячена робота О.В.Шеремети³. Соціальні питання, пов’язані з облаштуванням демобілізованих солдат, їхніх родин, висвітлюються у праці В.К.Барана та В.М.Даниленка⁴. На абсолютному безправ’ї селян, неможливості вільно пересуватися в адміністративних межах наголошують автори статті про радянську паспортну систему Т.В. Вронська та С.В. Кульчицький⁵.

Зважаючи на величезні демографічні втрати внаслідок війни, 8 липня 1944 р. Верховною Радою СРСР було видано постанову “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства”. За цією постановою, державна допомога призначалася з народження третьої дитини. Передбачалася виплата одноразової допомоги, а також щомісячних виплат у залежності від черговості народженої дитини⁶. Щомісячна допомога починала виплачуватися з другого року після народження дитини і тривала до досягнення нею п’ятирічного віку. Мати, яка отримувала щомісячну допомогу, при народженні наступної дитини отримувала допомогу і на неї, і на раніше народжену. Допомога призначалася матері незалежно від батьківства її дітей. Враховувалися навіть всиновлені діти та діти чоловіка не старші за 12 років. Не враховувалися померлі діти та діти, батьки яких були іноземними підданими. У випадку смерті матері допомога призначалася батькові. Виплати припинялись у випадку смерті дитини, на яку була призначена допомога, або у випадку смерті будь-якої дитини, якщо живими залишалось менше двох.

Постановою також передбачалась допомога самотнім матерям. Вона виплачувалась до досягнення дитиною 13-річного віку. Щомісячні виплати на дитину становили 100 карбованців, але загальна сума не могла перевищувати 300 крб. Після народження третьої дитини така мати відповідно до постанови могла отримувати допомогу по багатодітності. Виплата матері-одиначці припинялася при вступі нею до шлюбу.

Допомога призначалася районними або міськими виконкомками за заявою матері. На кожну дитину виписувалась книжка на п’ять років і матері одна книжка на всіх дітей строком на чотири роки. Виплата грошей проводилась у сільрадах.

Постанова також передбачала збільшення відпустки за вагітністю та після народження дитини з 63 до 77 днів: 35 днів до пологів та 42 після. Якщо пологи проходили з ускладненням або народжувалась двійня, післяпологова відпустка збільшувалась до 56 календарних днів. Починаючи з четвертого місяця вагітності вагітні не могли бути

залучені на позаурочні роботи, а з шостого місяця і по четвертий місяць після пологів включно було передбачено видачу додаткового продуктового пайка — 800 г тваринного масла, 600 г цукру, 1,2 кг крупів, 12 літрів молока на місяць. Працюючим за наймом або члену кустарно-промислового кооперативу при народженні дитини мала бути сплачена одноразова допомога в розмірі 120 крб. і допомога на годування — 90 крб. на місяць, якщо заробітна платня батьків не перевищувала 90 крб⁷.

За постановою, на 50% зменшувалася плата за дитсадок, якщо при трьох дітях заробітна плата батьків не перевищувала 400 крб., при чотирьох дітях — не вище 50 крб., а якщо більше п'яти — незалежно від розміру зарплатні. На виконання указу від 8 липня 1944 р. по Чернігівській області було виплачено державної допомоги 2022 тис. крб. 1182 матерям. За січень 1945 р. 426 матерям було виплачено 440 тис. крб⁸.

Специфічною формою соціального забезпечення були фонди допомоги сім'ям інвалідів та загиблих воїнів. Вони створювалися з державних та колгоспних коштів із залученням вкладів окремих громадян та трудових колективів. Державною допомогою користувались інваліди Великої Вітчизняної війни та родини загиблих військовослужбовців. Але тут знову стикаємося з диференційованим підходом до міста і села. Так, пенсія на одного непрацездатного становила в місті 50 крб., у селі — 40, на двох — 70 та 58 крб., на трьох і більше — 90 та 72 крб. відповідно⁹. Але в сільській місцевості справа допомоги інвалідам була перекладена на колгоспи, які з об'єктивних причин не могли забезпечити належне виконання постанови від 23 лютого 1944 р. «Про працевлаштування, виробниче навчання, та матеріально-побутове обслуговування інвалідів Великої Вітчизняної війни». В інформації про виконання даної постанови на Чернігівщині прямо зазначено, що «партійними та радянськими керівними органами в районах та містах області не приділяється належного значення цій важливій справі, ця робота цілком передоручена органам соціального забезпечення, тоді як останні в багатьох випадках укомплектовані слабо, а часто зовсім непридатними кадрами». Через це доволі частими були випадки спроб «влаштувати» на роботу зовсім непрацездатних і скарги функціонерів в офіційних звітах на те, що «самі інваліди уникають роботи, яку їм пропонують, пояснюючи це станом свого здоров'я, необхідністю часу для відпочинку»¹⁰.

На 1 квітня 1944 р. в Чернігівській області було взято на облік 1887 інвалідів, з них I групи — 66 чоловік, II групи — 990, та III групи 831 чоловік¹¹. Було працевлаштовано 558 чоловік, з яких 289 - II та 269 чоловік III групи, а також розпочато набір на курси рахівників для 42 інвалідів. Окрім того, 156 чоловік було рекомендовано на керівну партійну, радянську та господарську роботу.

Для інвалідів, які втратили родичів або були самотніми, в с.Будьонівці Коропського району Чернігівської області було організовано будинок інвалідів на 150 місць, при якому створили виробничу майстерню. Але не обійшлося і без недоліків. У самому Чернігові для інвалідів не було відкрито їдальні та магазину закритого типу, а в районах — жодної майстерні по ремонту взуття та одягу, як це передбачалося річним планом.

За звітом Чернігівського обкому компартії про виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи поліпшення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій по наданню допомоги сім'ям військовослужбовців», в області нараховувалось 248589 сімей військовослужбовців. З них лише 94014 отримували допомогу та 18299 - пенсії¹². Було відмовлено у виплаті допомоги 133733 сім'ям та у виплаті пенсій - 2692. На 1 жовтня 1944 р. було виплачено 72772 085 крб. допомоги та 8232289 крб., пенсій. На той же час заборгованість по виплаті допомоги становила 86819 крб. по пенсіях — 28748 крб.¹³ Також неправильно були нараховані суми і відповідно недоплачено 13760 крб. в Новгород-Сіверському, 29210 крб. в Гремяцькому та інших районах області. Крім того, перевірка правильності надання пільг показала, що не було надано пільги 402 сім'ям.

Аналогічною була ситуація і в Сумській області. Там на 1 жовтня 1944 р. на обліку перебувало 215760 сімей військовослужбовців. Згідно з діючими законами з них лише 92536 сімей отримували державну допомогу та 1629 — пенсії. За 10 місяців 1944 р. їм було виплачено 51523 716 крб. допомоги та 13902689 крб. пенсій.

З метою поліпшення матеріально-побутових умов сімей фронтовиків у всіх районах мали бути створені грошові, промислові та продовольчі фонди. З цього питання в Сумській області було проведено 1657 зборів у колгоспах, підприємствах, установах, на яких роз'яснювали державну політику в справі забезпечення родин

військовослужбовців. Внаслідок проведеної роботи колгоспники більшості районів відрахували до фонду допомоги родинам фронтовиків частину вироблених трудоднів, колгоспи позапланово засіяли 7066 га землі. Крім того, було зібрано 1657 719 крб., 1717 тонн зерна, 26428 ц картоплі, 2812 пар взуття, 5345 метрів полотна.

Отже, бачимо, що подібні заходи були одним з елементів органічно притаманних системі методів вирішення проблем – забрати в одних і дати іншим. А в органах соціального забезпечення частими були випадки нечуйного ставлення до родин загиблих фронтовиків. “... Скорее бы война кончилась, а то надоела такая жизнь. У меня в семье 3 героя, а внимания нет никакого. Справка присланная тобой бесполезна, облагают всеми налогами и пособия ни откуда никакого. За смерть погибшего Яши подавала заявление, так оно лежит уже 3 месяца в себе”, — так писала до сина в армію жителька села Басівка Миропільського району Сумської області Н.Ф.Горобченко¹⁴. (*Мову та стилістику листа збережено*).

Фактично соціальне забезпечення тих категорій населення, які мали на це право, в селах покладавалось переважним чином на колгоспи та місцеві бюджети, а права на отримання державної пенсії по старості колгоспники не мали аж до 1966 р. У визначений нами час її отримували лише голови колгоспів, спеціалісти сільського господарства, які направлялися до села з міста, дещо пізніше – спеціалісти та механізатори, котрі після реорганізації МТС перейшли в колгоспи.

Доволі складною проблемою після визволення була проблема надання допомоги дітям військовослужбовців й тим, які втратили батьківську опіку. Виявлення, взяття на облік і розподіл у відповідні дитячі заклади безпритульних дітей здійснювалося через заклади освіти, охорони здоров'я та органи внутрішніх справ¹⁵. На кінець 1943 р. у Чернігівській області було виявлено 5493 дитини-сироти та 8145 напівсиріт¹⁶. Для порівняння зазначимо, що до війни в області діяло вісім дитячих будинків, в яких виховувалось 1135 дітей. Планова місткість дитячих будинків у 1944 р. становила 1800 чол.

На 1 червня 1944 р. в Чернігівській області було зареєстровано 7782 дитини-сироти та 126 543, батьки яких перебували в діючій армії. Було взято на опіку лише 849 дітей, що становило всього 10,9%¹⁷. Зовсім мізерною була кількість усиновлених — 69 дітей, або 0,9 % від кількості зареєстрованих сиріт¹⁸. Практично за рік було виділено лише 150 безкоштовних путівок для дітей-сиріт. Також була видана матеріальна допомога сиротам одягом та взуттям у кількості 4576 екземплярів, у дитячі будинки було виділено 1470 предметів одягу та 1100 метрів тканин¹⁹.

У дитячих будинках Сумської області могло бути розміщено 1 950 дітей, Чернігівської — 900. На 1944 р. дитячі будинки Сумської області розташовувались в Охтирці, Лебедині, Тростянці, Путивлі, Кролевці, С. Буді, Гребенюках, Глухові, Конотопі, Сумах, Ромнах. Аналогічні заклади Чернігівської області були у Ніжині, Бахмачі, Городні, Н.-Сіверському, Острі, Семенівці, Н. Басані. Крім того, в системі закладів по боротьбі з дитячою безпритульністю у Сумській області існували 2 приймальники-розподільники – в Сумах та Конотопі, кожен на 50 чол. У Чернігівській області вони також перебували на вузлових залізничних станціях – Чернігові на 75 чол., Ніжині та Бахмачі – кожен на 50 чол²⁰. Перевірка Ніжинського спецдитбудинку у березні 1944 р. з контингентом на 200 дітей показала, що умови утримання там були задовільними. Харчами дитбудинку був забезпечений на 10 днів. Дітей щотижня мили та перевдягали, всі були забезпечені одягом і взуттям, але вкрай сутужно було з матрацами, ковдрами, подушками²¹. Діаметрально протилежною була картина у Городнянському дитячому будинку. Тут до хронічних нестач твердого та м'якого інвентаря додалася безгосподарність адміністрації будинку. Подарований одяг зовсім не обліковувався і зберігався у непридатному для цього приміщенні. На момент перевірки м'ясо в стравах подавалося напівсирим, санітарний контроль за приготуванням їжі та зберіганням продуктів не здійснювався. Жодній дитині не було зроблено профілактичних щеплень²². Гостро критикувала таке становище в дитячому будинку районна газета “Вперед”²³. У Новгород-Сіверському дитячому будинку на 18 жовтня 1944 р. було лише 36 ліжок та столів, стільців, м'яких меблів не було зовсім. Для забезпечення наявного контингенту не вистачало 66 ліжок, 21 ковдри, 21 подушки, 66 тумбочок. Дитбудинку був зовсім не готовий до зими. Вікна другого поверху були не заклені, подвійних рам не було взагалі, паливо не завезене, а його наявного залишку

було на два дні. Більша частина приміщень дитячого будинку в с.Черешеньки Коропського району використовувалася пунктом “Заготзерно” для зберігання збіжжя, а житлові приміщення та засоби опалення в них після війни не ремонтувались²⁴. За 1944 р. до дитячих будинків області було передано 1354 пальт, 1063 пар взуття, 14130 м мануфактури, 2714 пар калош, 1086 шарфів, 559 ковдр, 400 пар валянок. Підсобні господарства дитячих будинків були в межах 3–15 га, мали 1–3 корови, 1–2 коней, 2–11 свиней. При всіх будинках були кравецькі майстерні.

Уже через рік на обліку перебували 8492 дитини-сироти. 789 з них були влаштовані в дитячі будинки наркомату освіти, 102 перебували в спецбудинках НКВС, 3 757 перебували на патронаті, над 2225 була оформлена опіка та 183 дитини було усиновлено²⁵. Разом з тим відзначалось, що “недокомплект контингентів дитячих будинків полягає в тому, що діти-сироти, які повинні бути до них направлені, працювали в сільському господарстві”²⁶. У 1945 р. в Україні діяв 441 дитячий будинок із загальним контингентом 44305 дітей²⁷.

На 1 січня 1946 р. 1171 дитина була відправлена до дитячих будинків, 1475 дітей перебували на опіці та 4807 на патронаті²⁸. З часом спостерігається зменшення кількості офіційно зареєстрованих сиріт. У 1947 р. на обліку вже перебувало 6874 сироти, з них 3 900 шкільного віку. На цей час патронатом було охоплено 2 800 дітей, опікою – 904, жили у родичів 2242 дитини, самостійно – 742 і 186 були усиновлені²⁹. Акти обстеження матеріально-побутових умов сиріт, напівсиріт та патронованих дітей показують, що практично всі вони мали потребу в продуктах харчування, одязі, взутті, паливі³⁰. У 1947 р. спостерігаємо сплеск виявлення безпритульних та бездоглядних дітей. Так лише за перше півріччя у Сумській області було виявлено 753 такі дитини. За друге дещо менше, але також багато – 512. 43,1% з них було повернуто батькам³¹. У цей час було виявлено багато дітей дистрофіків. У Краснопільському районі було виявлено 983 такі дитини, Великописарівському 963, але “загальна робота у цьому напрямку організована дуже погано,” — відзначає акт перевірки прокуратури³².

На середину 1948 р. 74 дитини було усиновлено та 6 556 були на патронаті та охоплені опікою³³. Сиротам було надано допомогу грошима в сумі 27648 крб., взуттям – 3304 пари, тканиною – 1 492 м, зерном – 116,69 ц, картоплею – 550,4 ц, паливом – 1 789 м³.

Для того, щоб проблема дітей-сиріт не стояла так гостро, в Сумській області 469 чоловік було відправлено до ремісничих училищ, 414 до суворовських училищ, до дитячих будинків – 929 чоловік. Обстеження органами держконтролю в січні 1949 р. побутових умов патронованих дітей Олишівського району виявило незадовільну ситуацію. Так, патроновані діти с.Красилівка гостро потребували одягу та взуття, у багатьох будинках було холодно, а в січні колгосп зовсім не видав їм продуктів³⁴.

Перше повоєнне десятиліття характеризувалось значною кількістю виявлених безпритульних дітей. Частина з них набула цього статусу з часів війни, втративши близьких та рідних, частина втікала з інтернатів чи навчальних закладів, інші полишали домівки чи тимчасові помешкання в пошуках кращого життя. За 9 місяців 1953 р. до дитячих приймальників-розподільників Міністерства юстиції УРСР надійшло 15588 безпритульних дітей. З них 2989 прибули з інших союзних республік, решта проживала на території УРСР. 7519 пішли з родини через поганий нагляд, 1187 через жорстоке поводження, 1361 - з родин, що потрапили в скруту, 996 втекли з місць влаштування, 1188 - з дитячих будинків, невлаштовані діти становили 2686 чол.

Закінчення воєнних дій з гітлерівською Німеччиною зумовило проведення демобілізації з лав Червоної армії. XII сесія Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р. ухвалила постанову про демобілізацію старших вікових груп особового складу. Вже на кінець 1945 р. до областей Північного Лівобережжя прибуло понад 100 тис. колишніх солдатів³⁵.

Господарство цих областей, яке, зазнавши значних демографічних втрат, потребувало величезної кількості робочих рук. Тож не дивно, що частка працевлаштованих тут колишніх солдатів становила 97,1 %³⁶. Переважна більшість з них, оскільки згадані області були сільськогосподарськими, повернулася на село (85 %). Як правило, колишні фронтовики ставали до роботи в колгоспах. Але траплялися випадки, коли вони намагалися виявити незгоду з існуючими порядками на селі. Так, у с.Куликівка Топчіївського району Чернігівської області кілька демобілізованих після місячного відпочинку у відповідь на вказівку сільського керівництва вийти на роботу

в колгоспі заявили: “Дайте по гектару городу — тоді будемо працювати”³⁷. Серед головних причин непрацевлаштування, як відзначалось в доповідній з Сум до ЦК КП(б)У, були або інвалідність, або принципове небажання працювати в колгоспах³⁸. Але були випадки, коли демобілізовані відмовлялися виходити на роботу, мотивуючи це тим, що їм “вистачить на 10 років привезеного з Німеччини”³⁹.

Справі облаштування демобілізованих спочатку надавали серйозного значення. По Сумській області було відремонтовано 2500 будинків, побудовано 320 будинків, видано 20 тис. м³ лісоматеріалів, надано позик на загальну суму 1608 тис. крб., видано 622 голови худоби, 8788 м³ дров, продовольчу допомогу отримали 28780 чол., одяг та взуття - 12 370 чол., грошова допомога становила 120 тис. крб.⁴⁰ Та, незважаючи на це, лише у п'яťох районах, що найбільше постраждали від окупації: Зноб-Новгородському, С.-Будському, Шостківському, Краснопільському та Хотенському було виявлено 6270 родин демобілізованих, які проживали в землянках⁴¹.

У той же час влада намагалася навести лад у системі соціального забезпечення родин військовослужбовців. Постанова бюро Чернігівського обласного комітету партії від 23 червня 1945 р. зобов'язала завідуючого відділом держзабезпечення Клименка вжити заходів до повного обстеження родин військовослужбовців, які потребували допомоги, а також посилити роботу по проведенню місячника створення фондів для їхнього забезпечення⁴². Результати місячника були непоганими. Було зібрано 1618982 крб. грошей, 100 ц масла, 460 ц картоплі, 650 ц зерна, 127300 шт. яєць, 267 кг жирів⁴³. Крім того, через цей фонд було надано допомогу в забезпеченні великою рогатою худобою 507 господарств, поросятами – 556, птицею – 1989.

На 1 жовтня 1945 р. у Чернігівській області було зареєстровано 260829 родин військовослужбовців та 45 тис. загиблих фронтників. З них регулярно отримували допомогу 75826 родин, пенсії — 27996⁴⁴. Додатково разова матеріальна допомога була надана на той час 5695 сім'ям. Її середній розмір становив 223,7 крб. на родину. Зерном отримали допомогу 28 185 родин, у середньому по 21,5 кг., картоплею - 11 761 родина – по 107 кг., молоком - 1 213 родини – по 15 літрів, яйцями - 1029 родин – по 20 шт. та 5578 родин - до 1 кг жири⁴⁵. Крім того, було надано допомогу в будівництві 2882 будинків та придбанні будматеріалів для 2632 родин. 33750 родинам було завезено паливо. Вивіз будматеріалів та палива гальмувався браком транспорту. Розраховувати доводилось лише на живу тяглову силу, як правило, в зимовий період, коли менше роботи в колгоспі. Так, у Ріпкинському районі Чернігівської області з виділених в 1945 р. 10 471 м³ будівельного лісу на лютий 1946 р. через транспортні проблеми було вивезено лише 1 500 м³. Через згадані причини в Іваницькому районі Чернігівської області із 118 хат, запланованих для ремонту в 1945 р., було відремонтовано лише 12. Колгоспники Чернігівського району до фонду допомоги в січні–лютому 1945 р. відрахували 59988 трудоднів, а також зібрали 51338 крб. грошима, 1 530 ц картоплі, 683 ц зерна, 128 овочів, 22 кг жирів⁴⁶. Разом з тим цензура виявила багато листів до військовослужбовців зі скаргами на погане матеріальне становище і відсутність допомоги влади⁴⁷.

У результаті обстеження матеріально-побутових умов всіх демобілізованих та сімей військовослужбовців старших вікових груп виявилось, що 135 родин потребують житла, 152 – корів, 1168 – хліба, 628 – одягу⁴⁸. У робочих документах райвиконкомів того часу майже типовою є фраза “відмітити незадовільну роботу по задоволенню матеріально-побутових потреб родин демобілізованих і інвалідів Вітчизняної війни і особливо родин загиблих на фронтах”⁴⁹.

Для тих фронтників, які не мали певної спеціальності, були організовані різноманітні курси: в Прилуцькому районі при Линовицькому цукровому комбінаті працювали тримісячні курси водіїв, в Іванківському радгоспі цього ж району були створені курси трактористів. Демобілізація військовослужбовців старших вікових груп із збройних сил викликала потік до військових частин листів, довідок, запитів від населення, виконкомів, рад з проханням відпустки для солдат під приводом родинних обставин. Ці довідки адресувались на ім'я командира частини, але надходили безпосередньо в солдатських листах та посылках, отже, приховати їх командування не могло. Але оскільки одночасно у відпустку можна було відправляти не більше 1 % особового складу, “в зв'язку з цим у солдат з'являються нездорові настрої, що додатково підігриваються новими довідками і викликами”⁵⁰. Так писав до М.Хрушова командир 726 стрілецького полку полковник Саксеев. Для прикладу він наводить довідку

Смолинської сільради Олишівського району Чернігівської області, де містилось прохання відпустити солдата Цибульського Олександра Петровича додому для надання допомоги своїм братам-сиротам, відремонтувати будинок, який зараз непридатний для проживання, підготувати до зими господарство. “За його родиною необхідно піклуватися йому самому”, – сказано в листі з села. Командира обурила така заява і він зазначає, що голова сільради не пише, яку допомогу надав він сам, а лише розписується в своїй бездіяльності. Така ситуація, коли сільради не надавали практичної допомоги сім'ям військовослужбовців, не сприяла зміцненню морального стану солдатів.

Поява великої кількості фронтовиків та негаразди соціально-економічного характеру напружували також і криміногенну ситуацію. За неповними даними, протягом 1946 р. демобілізовані військовослужбовці скоїли 518 кримінальних злочинів⁵¹. Як зазначалося у доповідній на ім'я Д.Коротченка, лише за 3-й квартал було зареєстровано і доведено вини демобілізованих по 80 вбивствах і пограбуваннях, 105 крадіжках, 48 інших злочинах⁵².

Поряд з тим у 1946 р. спостерігається зменшення кількості працевлаштувань фронтовиків. У Сумській області таких значилося 1 903 чол., у Чернігівській - 2 630⁵³.

До кінця 1946 р. в Україну повернулося 1,8 млн. колишніх воїнів⁵⁴. До областей Північного Лівобережжя прибуло понад 200 тис. фронтовиків старших вікових груп, зокрема до Сумської 102 982 чол., до Чернігівської — 100 431 чол.⁵⁵. Переважна більшість з них почала працювати в різних галузях народного господарства, головним чином в сільському господарстві. Так, із прибулих до Сумської області 67,5 тис. стали працювати в колгоспах.

У той же час досить складною проблемою було соціальне забезпечення інвалідів війни. У 1945 р., скажімо, в Чернігівській області на обліку перебувало 23 586 інвалідів. З них переважна більшість працювала – 19155 чол., що становило 81%⁵⁶. На 96 % в Чернігівській області були забезпечені роботою інваліди третьої групи, на 79,6 % в Сумській, що становило відповідно 3-є та 15-є місця в загальноукраїнському показнику⁵⁷. Поряд з тим потребували термінового лікування 6 611 інвалідів Чернігівської області: 1811 чол. – хірургічного, 1315 – фізіотерапевтичного, 782 – ортопедичного, 24 – психоневрологічного, 2302 – санаторно-курортного, але отримали допомогу по лінії соціального забезпечення і охорони здоров'я 604 чол. та 332 чол. – санаторно-курортне лікування. Ще більшої кількості інвалідів було необхідне госпітальне лікування в Сумській області – 8 761 чол.⁵⁸.

На 1946 р. потребували протезування 52 445 чол., з них повторного – 4 993 чол. За той рік забезпеченість протезами ніг становила 68 %, рук – 36 %, ортопедичним взуттям – 88 %, корсетами – 67 %⁵⁹. Строк експлуатації протезів становив два роки, ортопедичного взуття – один рік. Протезна промисловість практично не випускала робочих протезів рук і пристроїв до них. Єдиний на весь Радянський Союз Київський мотоциклетний завод випускав на всю країну 2 тис. мотоколясок на рік. Для України виділялося 800, що забезпечувало попит на 16 %⁶⁰.

У 1947 р. в черзі на отримання протезів стояли 3123 інваліди Сумської області й 1298 Чернігівської. Щодо Сумщини, то ця кількість дещо зменшилась у 1948 р. – 3048 чол., але значно зросла на Чернігівщині – 2127 чол.⁶¹

Лише в 1949 р. вдалося повністю забезпечити протезами інвалідів війни та праці і подальше виробництво організувати з урахуванням амортизаційного строку експлуатації⁶².

Працевлаштовувати інвалідів намагалися таким чином, щоб по можливості дати їм роботу, яка б відповідала висновку комісії ЛТЕК, та щоб рівень зарплатні був не нижчим, ніж до призову в армію. На селі це зробити було вкрай важко, а часто й зовсім неможливо. Але траплялися випадки, коли люди, навіть з тяжкими формами інвалідності працювали зі значним перевиконанням норм. У Менському районі інвалід Микола Негрій, не маючи обох кінцівок рук, на оранці в колгоспі при нормі 0,50 га в день виорював 0,60 га, в Ніжинському районі Д.Приходько, втративши обидві ноги, пройшов курси ветеринарних фельдшерів і працював ветеринаром у колгоспі⁶³.

Загальну схему розподілу працевлаштованих за галузями господарства можна побачити зі статистики 1946 р. Знову ж таки наголосимо, що переважну кількість інвалідів становили селяни – в сільському господарстві знайшли собі робочі місця 62,3 % інвалідів, 10,7% працювали в промисловості, 1,8 % – в кооперації інвалідів, 20,6 % – на

партійній, радянській, керівній господарській роботі, 4,4 % навчалися⁶⁴. Тут же зазначимо, що з працевлаштованих у сільському господарстві переважна більшість була задіяна на рядових роботах – 87,7% і лише 12,3% на керівних посадах⁶⁵. Разом з тим непоодинокими були випадки направлення інвалідів на важкі роботи, що неодноразово критикувалось у районній пресі⁶⁶.

У системі соціального забезпечення УРСР на 1 січня 1947 р. перебувало на обліку 3640046 людиносімей. З них отримували пенсії:

- 1 – інваліди Вітчизняної війни – 507130;
- 2 – інваліди праці та інших воєн – 5095894;
- 3 – персональні пенсіонери – 5372;
- 4 – персональні пенсіонери місцевого значення – 3380;
- 5 – родини військовослужбовців – 1187 946.

Середня пенсія інваліду Вітчизняної війни становила 145 крб., інваліду праці - 132 крб., родині військовослужбовця – 105 крб., персональному пенсіонеру - 394 крб.⁶⁷ Виплата пенсій інвалідам військової служби в Червоній Армії, інвалідам громадянської та імперіалістичної воєн, колишнім червоногвардійцям та червоним партизанам, а також членам їхніх родин проводилась згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР №86/162 від 31 січня 1937 р. та ст. 15 постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 р. №1269.

На 1946 р. система соціального забезпечення мала в своєму підпорядкуванні 128 спеціалізованих закладів для інвалідів (включно і дітей-інвалідів), людей похилого віку, але цієї кількості суттєво не вистачало. Так, у Чернігівській області на обліку перебувало 635 інвалідів Вітчизняної війни, хворих та відкрити форму туберкульозу, з них 309 потребували термінового санаторно-курортного лікування, але для цієї категорії виділялося лише 20 путівок. Навіть персональне клопотання першого секретаря обкому партії не змінило ситуацію на краще⁶⁸.

На систему соціального забезпечення наклали відбиток обставини голоду 1946-1947 рр. Лише за першу половину 1947 р. до Міністерства соціального захисту надійшло 12 964 заяви та скарги – на 47,4 % більше, ніж за аналогічний період 1946 р. Самі урядовці таку ситуацію пояснювали в першу чергу важкими матеріальними умовами “в зв’язку з посухою 1946 р.”. За характером заяви та скарги розподілялись таким чином: пенсійні питання – 5 056 (46,7%), матеріальна допомога – 2191 (16,9%), протезування – 1286 (9,9%), визначення групи інвалідності – 820 (6,3%), лікування – 443 (3,4%), працевлаштування та навчання – 406 (3,1%), пільги – 133 (1,0%), інші питання – 1 629 (12,7%)⁶⁹.

1946 р. позначився також початком відновлення колгоспних кас взаємодопомоги. За рік було створено 3669 кас, що становило 14 % до кількості колгоспів. Їхній бюджет формувався переважно за рахунок 2- відсоткових натуральних відрахувань від валового збору врожаю. Але, зважаючи на голодний рік, а звідси відсутність або мізерність відрахувань, за той рік вони досягли лише 1,1 % довоєнних доходів⁷⁰. Подальший процес відновлення колгоспних кас проходив досить мляво, оскільки на 1 січня 1949 р. по Україні вони були створені тільки в 53 % колгоспів. Відносно високими в цьому відношенні можна вважати лише показники Сумської області, де їх було відновлено 85 %. Повністю вдалося відновити роботу кас взаємодопомоги в Білопільському, Краснопільському, Зноб-Новгородському та Конотопському районах. Чернігівщина мала показник 55 %. Накопичення кас в грошовому вимірі становили 906 тис. крб. в Сумській області та 741 тис. крб. - в Чернігівській. У 1948 р. колгоспкеси Сумщини видали на утримання сиріт 125 тис. крб., надали допомогу родинам загиблих на 102 тис. крб., самотнім, похилого віку колгоспникам - на 84 тис. крб⁷¹.

Але навіть на 1953 р. колгоспні каси взаємодопомоги працювали малоефективно. Про це можна зрозуміти висновок зі скарг, які надходили до райвиконкомів. Так. А.Ф.Веремій з Тупичівського району писала, що на війні в неї загинули чоловік та син, житла немає, райвідділ соціального забезпечення за загиблих пенсії не видає, оскільки на той час вона була працездатною, а зараз право на пенсію втратила, і, крім того, ніякої допомоги їй не надала і колгоспна каса взаємодопомоги, бо створена лише на папері⁷².

З 1947 р. дещо змінилась чисельність контингенту закладів соцзабезу. Збільшилась частка інвалідів Вітчизняної війни до 529 629 чол., але зменшилась інвалідів праці — до 428 927 чол. Було виділено окрему групу інвалідів імперіалістичної та громадянської воєн, їхня кількість становила 16706 чол. Сім’ї загиблих становили 2215070 чол.

Персональних пенсіонерів нараховувалось 6766 чол.⁷³

Також за той рік на 10 % знизилася кількість інвалідів II групи. Але це не був результат лікування. Зниження було досягнуто завдяки новим вимогам ЛТЕК та переведенням у категорію здорових 62,5 тис. чол. Міністр соціального забезпечення Ф.Ананченко в листі до М. Хрущова писав, що цим була досягнута економія 160,8 млн. крб. У цьому ж листі міністр наголошує на важливості продовження подібної практики і необхідності вийти на показники “передових областей” – до 20-22 %. “Ми передбачаємо зниження II групи інвалідів Вітчизняної війни на 8%, праці на 15% і пересування в категорію здорових понад 39 тис. Цей захід зекономить державних коштів до 120 млн. крб. за рік”⁷⁴.

Така практика була продовжена і в наступному році. З 1 січня 1948 р. по 1 січня 1949 р. кількість інвалідів Вітчизняної війни зменшилась на 76224 чол., з них: I групи – 621, II групи – 50487, III групи – 25116, і становила 413949 чол.⁷⁵. Але незважаючи на це, питома вага II групи по рядовому та сержантському складу зросла на 2,3% та 3,4% в Сумській, Чернігівській та ряді інших областей. Після цих заходів кількість інвалідів I групи в Сумській та Чернігівській областях становила відповідно 481 та 464 чоловіки, II групи - 3712 та 3824, III групи - 14664 та 12743 чол.⁷⁶

За 1949 р. спостерігається зниження числа зайнятих працею інвалідів. Це пояснюється низькими заробітками та скасуванням обмежень у виплаті пенсій інвалідам III групи.

У цей час на адресу обласного відділу державного забезпечення надходили постійні скарги на роботу районних відділів та сільрад. Найбільше їх було щодо неправильного та несвочасного призначення допомоги та пільг.

Велика кількість скарг в 1949 та 1950 рр., надходила від інвалідів Вітчизняної війни III групи, що проживали в сільській місцевості, але працювали робітниками та службовцями. Такі особи не мали права користуватися пільгами по податках і поставках сільськогосподарської продукції і, крім того, на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. №3772 їм було повністю припинено виплату пенсій.

У 1950 р. за померлих інвалідів отримували пенсії 30007 дітей та 8983 чол. дорослих. Крім цього, 1609260 дітей та 582368 чол. дорослих отримували пенсії за законом від 1940 р. за загиблих годувальників⁷⁷. У Сумській області членів родин померлих годувальників нараховувалось 16817, у Чернігівській – 12153⁷⁸.

На 1 січня 1951 р. на обліку перебувало інвалідів I гр. 12580 чол. (3,1%), II гр. – 85436 чол. (21,3%), III гр. 301439 чол. (75%). У четвертому кварталі 1951 р. були визнані здоровими 2 648 інвалідів. У той же час 2897 чол., що пройшли ЛТЕК вперше, були визнані інвалідами. Зросла питома вага інвалідів II гр. по рядовому й сержантському складу від 0,2% до 12,4 % по різних областях. На 1 січня 1952 р. працювало і навчалось 378486 інвалідів – 94,7 %. Серед них інвалідів рядового і сержантського складу було працевлаштовано 333292 чол. (94,8%), інвалідів офіцерського складу – 45194 (94,8%)⁷⁹.

У 1952 р. на стаціонарному лікуванні в лікарнях та Чернігівському обласному госпіталі перебувало 1 053 інваліди, 482 інваліди були направлені на санаторно-курортне лікування. У цьому році було використано на протезування 1 219 тис. крб. Всі інваліди, що мали потребу в протезах, були ними забезпечені. В області діяли 7 будинків для інвалідів, в яких проживало 745 підопічних. У листопаді 1952 р. почав функціонувати новий будинок інвалідів на 50 чол. в с.Вишеньки Коропського району.

У Сумській області на 30 квітня 1953 р. було працевлаштовано 91,2% інвалідів війни рядового і сержантського складу та 63,9% інвалідів праці.

Станом на 1 січня 1953 р. у Чернігівській області перебувало на обліку і працювало інвалідів Вітчизняної війни та Червоної армії: I гр. – 741, з них працювало 342, або 46,1%, II гр. – 5 010, з них працювало 4 823 (96,3%), III гр. – 12 972, працювало 12 930 (99,7%). З 628 непрацюючих інвалідів Вітчизняної війни 563 не могли працювати за станом здоров'я та 65 чол. могли бути працевлаштовані⁸⁰.

Інваліди Вітчизняної війни були зайняті на таких роботах:

- 1 – за підвищеною кваліфікацією порівняно з довоєнною – 6 076 (33%);
- 2 – на довоєнних роботах з попередньою кваліфікацією – 11 351 (62%);
- 3 – некваліфікована, низькооплачувана робота – 668 чол. (3,6%).

Крім того, в Чернігівській області було працевлаштовано 74% інвалідів праці.

Низький рівень соціального забезпечення позначався на досить високих показниках (лише офіційних) кількості затриманих органами внутрішніх справ за волоцюжництво та жебрацтво. За це у другій половині 1951 р. було затримано 16 700 чол., за 1952 р. –

21128 чол., за першу половину 1953 р. – 10 662 чол. Переважно більшість з них становили чоловіки – 74%, решта 26% – жінки. Із затриманих в 1953 р. працездатні становили 1692 чол., інваліди Вітчизняної війни – 2700, інваліди праці – 2954, втікачі з будинків інвалідів – 149 чол. За віковою структурою особи старші 60 років склали 4831 чол., неповнолітні – 564. Із затриманих професійні жебраки становили 904 чол., потрапили в тимчасову скруту – 2145 (20%), хворі, літні, що не стояли на державному забезпеченні, – 3877 (38%), погано матеріально забезпечені – 2835 (28%)⁸¹.

За даними органів міліції, стосовно затриманих за волоцюжництво та жебрацтво 10 662 чол. за перше півріччя 1953 р. були вжиті такі заходи: притягнуто до відповідальності за указом від 23 липня 1951 р. 7 чол., притягнуто до відповідальності за ст. 80 Кримінального кодексу УРСР 360 чол., взято підписок про невийзд 3 377, взято підписок про припинення жебрацтва 4 080, передано до органів соцзабезпечення для направлення до будинків інвалідів та на працевлаштування 2 254 чол., передано до органів опіки 757 чол. Показово, що понад 50% затриманих не мали документів⁸². Логічно припустити, що переважна більшість з них була вихідцями з села, які покинули місця постійного проживання без дозволу, а отже, і без документів.

Таким чином, система соціального забезпечення не зазнала кардинальних змін між довоєнним і післявоєнним часом, хоча післявоєнні реалії об'єктивно вимагали радикальних змін. Суттєвим недоліком існуючої системи соціального забезпечення була відсутність права для колгоспників на отримання державної пенсії по старості. У досліджуваний час у селах її отримували тільки голови колгоспів, спеціалісти сільського господарства, спеціалісти та механізатори МТС. Не зазнала змін система пенсійного забезпечення інвалідів Першої світової та громадянської воєн.

Залишився різний підхід до забезпечення інвалідів, членів родин загиблих, які мешкали у сільській місцевості і в містах. Визначальним чинником тут була наявність чи відсутність сільськогосподарського виробництва. Різниця у сумах становила від однієї третини до половини виплат людям однакових категорій.

У своїх головних положеннях система пенсійного забезпечення склалася ще до Другої світової війни. Вона мала б бути суттєво скоригована з урахуванням нових реалій – появою нових великих соціально незахищених контингентів, якими повинна опікуватись держава. Це – значна кількість інвалідів війни та праці всіх трьох груп, дітей-сиріт та напівсиріт, родин загиблих годувальників. Крім того, суттєвого перегляду вимагали стабільні розміри соціальних виплат, що не відповідали мінімальним потребам людей. Велика група інвалідів потребувала протезування, але існуючі заводи не задовольняли зростаючого попиту.

Створення системи дитячих будинків у перші повоєнні роки відставало від потреб часу. Забезпечення їхньої діяльності було покладено на місцеві бюджети зі значним компонентом самозабезпечення. Велику групу також становили діти-сироти поза межами дитячих будинків, що проживали у родичів, знайомих, самостійно. Акти обстеження матеріально-побутових умов сиріт, напівсиріт та патронуваних дітей показують, що практично всі вони мали потребу в продуктах харчування, одязі, взутті, паливі.

Абсолютно не виправдовувала себе практика перекладення функцій соціального забезпечення на сільські структури. Післявоєнні колгоспи через значне зниження виробничих можливостей, а також надмірних натуральних мобілізацій з боку держави не могли якісно функціонувати в ролі закладів соціальної інфраструктури. Разом з іншими негараздами така ситуація вела до певної соціальної напруги і знаходила вихід у волоцюжництві, дитячій безпритульності, постійних скаргах до органів влади.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.448. — Арк.92.
2. Історія народного господарства УРСР.— У 3-х т., 4-х кн.— Т.3.— Кн.1.— К.,85.—С.276.
3. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946-1950 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).— Випуск 3.— Київ, Рідний край, 1998.— С 70.
4. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., 1999. — С.27.
5. Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система.— УІЖ.— 1999.—№2.—

С.33.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.776.— Арк. 2.
7. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.776.— Арк. 13.
8. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.6. — Арк.5.
9. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.3111.— Арк. 103.
10. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1018.— Арк. 2.
11. Там само.
12. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1017.— Арк. 41.
13. Там само.
14. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1839.— Арк. 127.
15. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946-1950 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).— Випуск 3.— Київ, Рідний край, 1998.— С 70.
16. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.15.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).— Ф.2.— Оп. 7.— Спр.147.— Арк. 112., ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1017.— Арк. 112.
18. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1017.— Арк. 43.
19. Там само.
20. ЦДАГО України.— Ф.2.— Оп. 7.— Спр.1547.— Арк. 84.
21. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.2.
22. Там само. — Арк.32.
23. Вперед.— 1944.— №23.— 24 травня.
24. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.86.
25. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 25.
26. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1504. — Арк.116.
27. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.6. — Арк.13.
28. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1509. — Арк.65.
29. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 341.
30. ДАЧО. — Ф.Р.2634. — Оп.7. — Спр.47. — Арк.2.
31. ДАСО. — Ф.Р.3486. — Оп.1. — Спр.30. — Арк.37.
32. ДАСО. — Ф.Р.3486. — Оп.1. — Спр.48. — Арк.14.
33. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.304. — Арк.3.
34. ДАЧО. — Ф.Р.2634. — Оп.7. — Спр.66. — Арк.13.
35. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3507.— Арк. 3.
36. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3069.— Арк. 1.
37. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 20.
38. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4888.— Арк. 216.
39. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 12.
40. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 349.
41. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1839.— Арк. 147.
42. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1804.— Арк. 2.
43. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1753.— Арк. 24.
44. Там само.— Арк. 23.
45. Там само.
46. Придеснянський колгоспник.—1945.—№8.— 16 лютого.
47. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.1839.— Арк. 74, там само.— Спр.1021.— С.32, там само.— Спр.1842.— С.32.
48. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 10.
49. ДАЧО. — Ф.Р.2881. — Оп.2. — Спр.24. — Арк.72.
50. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3069.— Арк. 8.
51. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 2.
52. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3069.— Арк. 13.
53. Там само.— Арк. 15.
54. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С.27.
55. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 404,432.
56. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 2.
57. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.2816.— Арк. 36.
58. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3064.— Арк. 23.
59. Там само.— Арк. 37.
60. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5736.— Арк. 14.
61. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5474.— Арк. 50.
62. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5181.— Арк. 96.

63. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3025.— Арк. 3.
 64. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.3064.— Арк. 30.
 65. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5736.— Арк. 38.
 66. Правда Прилуччини.— 1946.— №16.— 14 лютого.
 67. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 40.
 68. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5181.— Арк. 84.
 69. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4892.— Арк. 231.
 70. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4891.— Арк. 45.
 71. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5736.— Арк. 59.
 72. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.107. — Арк.15.
 73. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4892.— Арк. 201.
 74. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5181.— Арк. 3.
 75. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5992.— Арк. 3., ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.
 23.— Спр.5736.— Арк. 1.
 76. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5992.— Арк. 7.
 77. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.1193.— Арк. 28.
 78. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.5992.— Арк. 14.
 79. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.1193.— Арк. 36.
 80. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 24.— Спр.3111.— Арк. 3.
 81. Там само.— Арк. 86, 92.
 82. Там само.— Арк. 104.

